

Отже, суспільство через відповідні інститути у процесі природокористування повинне постійно погоджувати свої соціально-економічні потреби із можливостями біосфери, тобто сформувані на добровільній основі певні обмежувальні рамки для свого існування. У сучасних умовах тільки вони можуть узяти на себе роль регулюючого і вирішального чинників, що забезпечить у майбутньому стабільність і стійкість екосистеми. Тому що саме вони створюють правила гри, уводячи обмеження в усіх сферах діяльності індивідуумів, соціуму та держави.

Література

1. Хвесик М. А. Еколого-економічне регулювання природокористування в системі глобальних стратегій розвитку / М. А. Хвесик // *Регіональна економіка*. – 2008. – № 1. – С. 64–76.
2. Лісовський С. А. Економіко-географічні засади збалансованого розвитку України: дис. доктора геогр. наук: 11.00.02 / С. А. Лісовський. – К., 2004. – 454 с.
3. Хвесик М. А. Інституціональна модель природокористування в умовах глобальних викликів / М. А. Хвесик, В. А. Голян. – К.: Кондор, 2007. – 772 с.
4. Мельник Л. Г. Экологическая экономика / Л. Г. Мельник. – Сумы: Университетская книга, 2001. – 350 с.
5. Ахметов В. Я. Институциональная эволюция агрохозяйственной системы России в контексте теории синергетики / В. Я. Ахметов, А. А. Барлыбаев // *Наукові праці ДонНТУ*. – 2007. – Вип. 31–3. – С. 68–72. – (Серія: "Економічна").
6. Бобылев С. Н. Россия на пути антиустойчивого развития? / С. Н. Бобылев // *Вопросы экономики*. – 2004. – № 2. – С. 43–54.
7. Боткилин В. Е. Методологические подходы к формированию стратегии устойчивого социо-экологического развития АПК региона и инвестиционные механизмы ее обеспечения / В. Е. Боткилин, В. Г. Садков // *Управление общественными и экономическими системами*. – 2006. – № 2. – С. 1–13.
8. Гусев А. А. Современные экономические проблемы природопользования / А. А. Гусев. – М.: Международные отношения, 2004. – 208 с.

УДК 330.837:330.15.0035:63

С. М. РОГАЧ

Національний університет біоресурсів і природокористування України

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕФОРМУВАННЯ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ НА ПРИРОДНІ РЕСУРСИ АГРАРНОЇ СФЕРИ УКРАЇНИ

Визначена необхідність інституціоналізації аграрного природокористування та обґрунтовано заходи щодо реформування відносин власності на основні складові природно-ресурсного потенціалу аграрної сфери економіки.

Ключові слова: відносини власності, форми власності, природні ресурси, інституціональний механізм, аграрне природокористування, реформування.

Определена необходимость институционализации аграрного природопользования и обосновано мероприятия по реформированию отношений собственности на основные составляющие природно-ресурсного потенциала аграрной сферы экономики.

Ключевые слова: отношения собственности, формы собственности, природные ресурсы, институциональный механизм, аграрное природопользование, реформирование.

The necessity of institutional process of agrarian use of nature was determined and measures on property relationships reformations of basic constituents of nature and resources potential of agrarian economic sphere were grounded.

Key words: property relationships, patterns of ownership, natural resources, institutional mechanism, agrarian use of nature, reformation.

В умовах масштабних трансформаційних змін природно-ресурсний потенціал для аграрної сфери є вирішальним чинником повноцінного та динамічного соціально-економічного розвитку. Однак сьогодні застосовуються не всі наявні можливості та резерви щодо раціонального використання природних ресурсів у сільському господарстві. Це вимагає формування якісно нової моделі регулювання використання природних ресурсів та охорони навколишнього середовища, центральною ланкою якої має стати реформування відносин власності в аграрному природокористуванні. Історичні передумови та досвід ринкових перетворень у природно-ресурсному секторі аграрного комплексу доводять першочерговість перегляду саме інституціональних детермінант природокористування, які охоплюють увесь спектр відносин, пов'язаних з володінням, використанням та охороною окремих складових природного потенціалу (земельного, водного та лісового фонду). Саме тому обґрунтування інструментальної бази регулювання аграрного природокористування з урахуванням трансформаційних змін відносин власності на природні ресурси є важливою науковою проблемою, що обумовлює об'єктивну необхідність визначення основних напрямів формування інституціонального механізму цієї сфери економіки України.

У вітчизняній та зарубіжній науковій літературі проблеми власності на природні ресурси залишаються найбільш дослідженими, але разом із тим і найбільш дискусійними. При цьому як наукова категорія власність на природні ресурси здебільшого розглядається в економічному та юридичному розумінні, що знайшло своє відображення у працях провідних вітчизняних учених, таких як Д. Бабміндра, В. Борисова, О. Веклич, Б. Данилишин, С. Дорогунцов, І. Каракаша, Д. Крисанов, Л. Новаковський, П. Саблук, Ю. Стадницький, М. Хвесик, А. Чупіс та інші. Разом з тим ця категорія має свій філософський, психологічний, моральний та інші аспекти, які часто залишаються поза увагою вчених. Ще менш активно в науковій літературі висвітлюються проблеми застосування інституціонального підходу до вивчення сутності та впливу реформування відносин власності на стан використання природних ресурсів в аграрній сфері. Окремі аспекти цієї проблеми знайшли своє відображення у працях І. Бистрякова, П. Гайдуцького, Т. Галушкіної, З. Герасимчук, В. Голяна, М. Долішнього, Є. Мішеніна, П. Саблука, В. Трегобчука, С. Харічкова, М. Хвесика, О. Царенка, Л. Шостак та інших. Однак залишаються малодослідженими проблеми визначення місця і ролі інститутів щодо забезпечення темпів, пропорцій та способів аграрного природокористування з урахуванням змін відносин власності та необхідністю впровадження нових

організаційно-правових форм підприємництва у практику господарювання агроформувань.

Відповідно метою цієї роботи є визначення інституціональних детермінант регулювання аграрного природокористування на основі аналізу сучасних науково-методичних підходів з урахуванням трансформаційних змін відносин власності на природні ресурси в аграрній сфері економіки.

Відносини власності посідають центральне місце в суспільстві й визначають основи державного та суспільного устрою. Відомі в науці економічні вчення про власність пов'язані із станом привласненості та процесом привласнення об'єктів природи, що є необхідною умовою існування людини і суспільства. Відповідно економічні відносини власності становлять собою визначену суспільну форму, у межах якої відбувається привласнення людиною або суспільством предметів природи. Тому економічна категорія власність розглядається як найбільш ефективний і гарантований засіб реалізації економічних інтересів окремих осіб, їх груп та об'єднань і суспільства в цілому при використанні природних багатств [1, с. 31–32].

Істотний вплив на специфіку регулювання відносин власності на природні ресурси аграрної сфери має оптимальне врахування всіх особливостей їх природного походження і фактичного стану природних об'єктів. Такий підхід до правового оформлення відносин власності на природні ресурси забезпечує їх раціональне використання й ефективну охорону державою та є регулятором найважливіших аспектів суспільних відносин.

Сьогодні у вітчизняному законодавстві існує значна кількість правових норм, що регулюють відносини власності на природні багатства. Вони закріплені у конституційному, адміністративному, цивільному, природно-ресурсному, екологічному і навіть кримінальному законодавстві, утворюючи таким чином комплексний правовий інститут права власності на природні ресурси в об'єктивному змісті. Отже, право власності на природні об'єкти та їх ресурси – це система правових норм, що закріплюють, регламентують й охороняють відносини власності на природні багатства в державі [2, с. 61–63]. Така значна увага до природних ресурсів у різних галузях правових відносин пов'язана з їх стратегічною цінністю як для потреб сільськогосподарського виробництва, так і господарського комплексу країни в цілому, а також забезпечення сприятливих умов життєдіяльності населення.

На думку Б. Данилишина та В. Міщенка, обґрунтоване вирішення проблем власності на природні ресурси, тобто комплексу правовідносин, пов'язаних із реалізацією функцій володіння, користування і розпорядження ними між рівнями і різними органами державного управління, а також суб'єктами підприємництва, є однією з вирішальних передумов удосконалення управління природокористуванням і підвищення на цій основі ефективності економіки держави в цілому [3].

Важливим аспектом реформування відносин власності на природні ресурси в аграрній сфері є посилення фінансової самодостатності територіальних громад, яке передбачає чітке визначення функцій щодо розподілу одержуваних від їх використання доходів між центральними,

регіональними органами виконавчої влади й органами місцевого самоврядування. Зокрема, цю думку підтверджують М. Хвесик та В. Голян, які вважають, що передача у власність органів місцевого самоврядування окремих об'єктів природно-ресурсного потенціалу розширить базу для наповнення місцевих бюджетів і тим самим стимулюватиме місцеву владу до максимального вилучення обов'язкових фіскальних платежів із сфери обігу природного капіталу. Важливо при цьому також створити систему противаг між різними рівнями управління природокористуванням, щоб не допустити узурпації володіння окремими видами природних благ та приватизації стратегічно важливих об'єктів [4, с. 54].

Разом із тим реформування відносин власності на природні ресурси аграрної сфери має враховувати базові чинники, пов'язані із дотриманням вимог екологічної безпеки природокористування та соціальною ефективністю використання природних ресурсів і охорони навколишнього середовища.

Формуванню цього середовища мають передувати інституціональні перетворення, тобто сукупність заходів, спрямованих на демонтаж інститутів командно-адміністративної системи, що за своїм змістом не можуть бути вмонтовані в ринкову систему господарювання, удосконалення інституціональних форм прикладання капіталу, які виникли і функціонують у перехідний період, формування нових економічних інститутів, що мають забезпечити імплементацію пріоритетів аграрного природокористування в основу підвищення благополуччя населення.

Основою схеми реформування відносин власності є пріоритети екологічної збалансованості та потреб соціально-економічного розвитку галузі (рис.). Вона також відображає основні заходи щодо реформування відносин власності на головні об'єкти природно-ресурсного потенціалу аграрної сфери, які потребують зміни власника у зв'язку з необхідністю ефективнішого їх використання в господарському обігу. Ці заходи перебувають у площині сучасного правового поля і враховують як потреби господарської самодостатності сільськогосподарських підприємств, так і вимоги щодо раціонального використання природних ресурсів в аграрній сфері.

Право власності на землю є найбільш урегульованим і водночас залишається найактуальнішим і проблематичним. Земельні ресурси є об'єктивним фактором соціально-економічного розвитку, основним засобом виробництва в сільському господарстві, що обумовлює їх залучення у відтворувальний процес. При цьому важливо, щоб форми, методи, способи та інструменти такого використання працювали в інтересах населення та держави, забезпечували систему противаг між цілями власників та пріоритетами користувачів, сприяли перманентному стимулюванню природоохоронної діяльності [5, с. 31]. Усе це досягається при забезпеченні відповідного інституціонального середовища, тобто при наявності розвиненого ринку земель, системи впливу на процеси землекористування територіальних громад, розвиненої інфраструктури технічного та агрохімічного сервісу, більш досконалих організаційних форм господарювання.

Рисунок. Пріоритетні напрями реформування відносин власності на основні види природних ресурсів аграрної сфери

Тим більше, після прийняття нового Земельного кодексу України, в якому узаконено приватну форму власності на земельні ресурси, у першу чергу сільськогосподарського призначення, виникає необхідність розробки таких інституціональних основ роздержавлення та приватизації окремих складових природного капіталу, що сприятимуть посиленню не лише комерційного аспекту господарського їх освоєння, а й соціальної та екологічної спрямованості аграрного природокористування. Це дає підстави зробити висновок про необхідність підбору важелів впливу таким чином, щоб ресурсно-екологічна безпека та соціально-економічна ефективність аграрного природокористування не були полярними цілями суб'єктів земельних відносин, а органічно доповнювали одна одну через нові інституціональні форми господарських відносин.

Важливим елементом природного багатства є водні ресурси, які забезпечують життєдіяльність населення та задовольняють виробничі потреби агропромислового комплексу. Право власності на води та водні об'єкти, що закріплено у водному законодавстві, становить значний інтерес з погляду регулювання відносин власності. Так, ст. 6 Водного кодексу передбачає, що води (водні об'єкти) є виключно власністю народу України і надаються тільки в користування. Однак водне законодавство України потребує значної корекції обумовленої трансформаційними змінами, що відбулися в економіці та низкою негативних факторів аграрного водокористування, а саме:

- жорсткою організаційною структурою управління водним господарством, що не забезпечує системного характеру водокористування, зокрема і аграрній сфері;
- технічною невідповідністю інженерної інфраструктури водогосподарських об'єктів організаційно-економічним формуванням у суміжних галузях. Так, у сільськогосподарській меліорації розміри меліоративних систем не відповідають територіальним межах аграрних підприємств;
- невідповідністю майнових прав на водогосподарські об'єкти економічним інтересам аграрних водо- і землекористувачів, що є визначальним у формуванні мотивів щодо раціонального та екологічнобезпечного водокористування;
- існуванням великої кількості екологічних проблем аграрного водокористування, які потребують негайного вирішення, що зменшує можливість застосування принципу попередження негативних процесів;
- низьким економічним потенціалом сільськогосподарських підприємств, що обмежує можливість застосування механізмів самофінансування я гідромеліоративних заходів.

Комплексне вирішення зазначених проблем вимагає трансформації інституціонального механізму аграрного водокористування в напрямі перегляду методів фіскального регулювання, важелів регіональної політики, впровадження інституту приватної власності та стимулювання інноваційного оновлення матеріально-технічної бази. Це має отримати відповідне

відображення у водному законодавстві через інституціоналізацію форм власності, а також узаконення нових організаційно-правових форм підприємництва.

Власність на ліси та лісові об'єкти в лісовому законодавстві становить значний науковий та практичний інтерес. Ліси є національним багатством країни і за своїм призначенням та місцезорозташуванням виконують переважно екологічні, естетичні, оздоровчі та інші функції та мають обмежене експлуатаційне значення і підлягають державному обліку та охороні. У рамках реформування лісового сектора важливе місце відводиться відродженню різних форм власності на ліси та багатокладну ефективну систему господарювання. На нинішньому етапі всі ліси України є власністю держави, що в цілому відповідає ринковому середовищу, але має певні негативні економічні та екологічні наслідки. Це передусім відчуження широких мас населення від лісу як засобу виробництва, а також відрив лісового господарства від інтересів суспільства та екології. Ураховуючи, що для жителів сільської місцевості ліс є і джерелом отримання "живих" грошей, і основою працевлаштування, і засобом відпочинку при реформуванні відносин власності, необхідно забезпечити зважений підхід до цього виду ресурсу. Зокрема, це стосується приватизації лісових угідь (земель лісового фонду і лісових насаджень), що постійно використовувалися колишніми колгоспами, радгоспами та іншими неспеціалізованими відомствами, і з певних причин стали практично безгосподарними. У випадках, коли передача у власність (володіння) таких лісових угідь недержавним структурам ускладнюється, останні доцільно передавати в користування чи оренду. Ліси, що нині підпорядковані державним лісовим підприємствам системи Держкомлісгоспу (близько 70% площі лісового фонду), безперечно мають зберігати свій державний статус [3, с. 40].

Таким чином, проведене дослідження вказує на недостатнє інституціональне забезпечення реалізації приватної власності на природні ресурси аграрної сфери. В цьому плані слід погодитися з думкою С. Харічкова, який вважає, що перехідною формою до масового впровадження індивідуальної та приватної власності на природні ресурси та об'єкти повинно бути орендне природокористування, де завдяки механізмам урівноваження прав власника і прав орендаря блокується спонтанна монополізація приватної власності на об'єкти природно-ресурсного потенціалу України [6, с. 68].

Основною причиною суперечностей правового регулювання аграрного природокористування є те, що новий Земельний кодекс України прийнято, а лісовий і водний перебувають у процесі розробки, що й породжує численні колізії, пов'язані з установленням меж, суб'єктів та принципів володіння, користування та розпорядження природними ресурсами. Інституціональне забезпечення економічних відносин у сфері аграрного природокористування вимагає застосування низки правових, організаційних, фінансово-економічних заходів, що принципово змінюють характер прикладання капіталу, розподіл прибутків та розпорядження об'єктами нерухомості. Ці заходи повинні бути не поодиноким упровадженням норм і правил, а організованою інтегрованою

системою дій у вигляді форм, важелів, методів та способів, що являє собою інституціональний механізм аграрного природокористування.

Отже, реформування відносин власності на природні блага відзначається численними системними колізіями у зв'язку з відсутністю комплексності у змінах, пов'язаних з інституціоналізацією різних форм власності на основні види природних ресурсів аграрної сфери. Це пов'язано з тим, що у Земельному кодексі України узаконено приватну власність на земельні ресурси, а Лісовий та Водний кодекси не містять положень щодо впровадження приватних ініціатив стосовно володіння, користування та розпорядження відповідними видами ресурсів. Таким чином, центральною ланкою подальших інституціональних перетворень у сфері аграрного природокористування повинне бути реформування відносин власності, спрямоване на зміну принципів взаємодії основних суб'єктів аграрного природокористування як щодо володіння, розпоряджання та використання природних благ, а також розподілу прибутків, які створюються на основі присвоєння ренти.

Література

1. *Природно-ресурсна сфера України: проблеми сталого розвитку та трансформації* / [під заг. ред. чл.-кор. НАН України Б. М. Данилишина]. – К.: ЗАТ "Нічлава", 2006. – 704 с.
2. *Природноресурсове право України: навч. посіб* / [за ред. І. І. Каракаша]. – К.: Істина, 2005. – 376 с.
3. Данилишин Б. *Реформування відносин власності на природні ресурси* / Б. Данилишин, В. Міщенко // *Економіка України*. – 2003. – № 9. – С. 34–42.
4. Хвесик М. А. *Інституціональна модель природокористування в умовах глобальних викликів: [монографія]* / М. А. Хвесик, В. А. Голян. – К.: Кондор, 2007. – 480 с.
5. *Деякі інституціональні аспекти земельних відносин в Україні: стан та напрямки вдосконалення* / [І. К. Бистряков, О. С. Новоторов, Т. С. Ніколаєнко та ін.]. – К., 2002. – 134 с.
6. Харічков С. *Про форми власності на об'єкти природно-ресурсного потенціалу в Україні* / С. Харічков, С. Рассадникова // *Економіка України*. – 1996. – № 9. – С. 65–70.
7. Кучер О. О. *Викуп і примусове відчуження земельних ділянок: правові та економічні аспекти* / О. О. Кучер, С. М. Горбатович // *Землевпорядний вісник*. – 2005. – № 2. – С. 47–52.
8. Добряк Д. С. *Земельна реформа і формування ринку землі в Україні* / Д. С. Добряк // *Економічний часопис*. – 1999. – № 6. – С. 31–34.
9. Хвесик М. А. *Інституціональне забезпечення землекористування: теорія і практика: [монографія]* / М. А. Хвесик, В. А. Голян. – К.: Книжкове видавництво НАУ, 2006. – 260 с.
10. Commons J. *Institutional Economics. It's Place in Political Economy* / J. Commons. Vol. 2. – NEW Brunswick and London: Transactions Publishers, 1990. – P. 69.